

ІНСТИТУТ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ РАННЬОФЕОДАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглянуто основи формування інституту опіки і піклування в українському феодальному суспільстві, з'ясовано походження правових норм цього інституту, сфера впливу та особливості реалізації відповідно до феодального права.

Ключові слова: опіка, піклування, правовий звичай, Закон Руський, Руська Правда, спадок, майно.

Рассматриваются основания формирования института опеки и попечительства в украинском феодальном обществе, выясняется происхождение правовых норм этого института, сфера влияния и особенности реализации.

Ключевые слова: опека, попечительство, правовой обычай, Закон Руський, Русская Правда, наследство, имущество.

The basis of forming the institution of guardianship and care in the Ukrainian feudal society is considered, the origin of the legal norms of this institution, the spheres of the influence and the peculiarities of the realization according to feudal law are clarified.

Key words: guardianship, care, legal custom, Zakon Russky, Russka Pravda, inheritance, property.

Постановка проблеми. В умовах розвитку правової, незалежної, демократичної, соціальної Української держави важливо належним чином подбати про організацію досконалого правового регулювання суспільних відносин. Саме такого, яке було б зрозумілим суспільству, не суперечило його культурним та етнічним особливостям, а навпаки, стало логічним продовженням тих традицій і звичаїв, які формувалися віками. Інститут опіки і піклування в цьому контексті не виняток, адже регулює відносини з влаштування та виховання осиротілої дитини. Вивчення історичного досвіду регулювання таких відносин в українському суспільстві є надзвичайно важливим для розуміння того, яким повинен бути цей інститут на сучасному етапі державно-правового розвитку.

Період виникнення в Україні слов'янської держави припадає на епоху Середньовіччя. Київська Русь розбудовується відразу як феодальна держава. На принципах феодалізму формується її правова система, яка на перших етапах свого розвитку, в основному, складалася з

правового звичаю. Політичні, економічні, соціальні трансформації, які переживає тогочасне суспільство, безпосередньо відображаються і в праві. Отримує законодавче закріплення інститут опіки і піклування, сформувавшись на основі звичаю та певних особливостей східно-європейського феодального устрою.

Стан дослідження. У юридичній науці окремі аспекти проблеми становлення і розвитку інституту опіки і піклування в українському феодальному суспільстві знайшли своє відображення у працях Н.М. Крестовської, К.А. Неволіна, М.Б. Свердлова, С.В. Юшкова та ін. Необхідно зазначити, що комплексного історико-правового дослідження цієї тематики ще не зроблено. Тому, використовуючи напрацювання попередників, ставить за мету – ґрунтовно розглянути інститут опіки і піклування визначеного історичного періоду та виокремити його особливості.

Виклад основних положень. Проблеми правового регулювання опіки та піклування були і є актуальними в будь-якому суспільстві, зважаючи на те, що кожне цивілізоване суспільство дбає про своє цивілізоване майбутнє. В українській правовій традиції, зважаючи на її тривале формування, виробилися свої особливості цього важливого інституту, причому закладалися вони ще в епоху Середньовіччя.

Початок формування феодальної держави на території сучасної України припадає на IX ст. і протікає в нелегких умовах об'єднання племен. Як зазначено у «Повісті минулих літ», «всі мають звичаї свої, і батьківські закони, і перекази, кожен норів свій» [1, с. 234]. Панування сімейної общини зумовлює вироблення єдиного ставлення до осиротілої дитини і як зазначає Н.М. Крестовська, правовий статус дитини в давньоруському суспільстві не виходив за межі сімейно-родової організації [2, с. 63].

Опікунами призначались або ставали передусім близькі родичі підопічних. Враховуючи те, що майно тоді належало всьому роду, жодних майнових обов'язків опікун не мав. В його обов'язок входило лише належне виховання дитини [3, с. 737]. Це може стосуватися лише додержавного періоду, тому що майнове розшарування призводить до структурування суспільства та виникнення держави – Київської Русі. Очевидно, ці норми еволюціонували, особливо в тому, що стосується майна опікуваного.

Із розвитком суспільних відносин формується Закон Руський та основоположні засади інституту опіки в Київській Русі (дохристиянського періоду). Закон Руський, як припускає М.Б. Свердлов, походить з

племінних звичаїв і з поправками, які були продиктовані формуванням феодального суспільства і держави, активно використовувався на території південносхідних слов'ян з центром у Києві. Його норми вважувалися великими київськими князями Олегом та Ігорем при укладенні державних договорів (русько-візантійські договори 911 та 944 рр.) [4, с.171]. Фактично Закон Руський – це норми права, які виникли в основних центрах Русі, осередках класового суспільства – це система руського права [5, с. 247]. На жаль, до наших днів не дійшов текст цього Закону, фактично про його існування можемо здогадуватися лише з окремих натяків у різних публікаціях, але дехто з науковців (С.В. Юшков, М.Б. Свердлов) робить припущення що саме Закон Руський і став основою Руської Правди. У цьому контексті, на нашу думку, доречно дотримуватися того, що основою формування правової системи в Київській Русі були передусім звичаї корінного населення (полян, древлян і т.д.), а не варягів чи європейських народів (варварські правди). А схожість деяких положень у правових джерелах обумовлюється проходженням однакових соціально-економічних та політичних процесів при формуванні феодалізму.

Організація сильної централізованої влади в Київській Русі призводила до нагальної потреби укладення спільного для всього населення закону, яким і став Закон Руський. Чи містилися в ньому правові норми, що регулювали опіку, з повною впевненістю важко говорити, але очевидним є те, що Руська Правда вже чітко закріплює це поняття.

У дохристиянський період лише правовими звичаями регулювалися інститути шлюбу, розлучення, опіки та піклування, статус членів сім'ї, майнові права членів сім'ї [6, с. 166]. Це і не дивно, якщо зважати на те, що сам правовий звичай вироблявся безпосередньо суспільством, був йому зрозумілий та безперечно ефективно регулював відносини, особливо ті, що стосувалися сім'ї. В такій ситуації державі в особі її компетентних органів чи посадових осіб (а Київська Русь не виняток) залишається лише санкціонувати його і надати юридичної сили, або зайняти пасивну позицію, тим самим дозволяючи цій нормі регулювати суспільні відносини. Якщо говорити про опіку, то, на нашу думку, держава зайняла позицію схвалення чинних норм через невтручання в дію звичаїв, тим самим визнаючи їх юридичну силу.

Першу письмову згадку про призначення опіки знаходимо у «Повісті минулих літ»: «Помер Рюрик і передав княжіннє своє Олегові, що належав до племені варязького, доручивши йому сина

свого Ігоря, був бо той ще малою дитиною» [1, с. 169]. Як бачимо, опіка була передана за бажанням батька, причому передано було в опіку не лише дитину, а й владу, якою вона була наділена спадково. О.Б.Головко висуває припущення, що Олег був лише опікуном малолітнього князя-конунга Ігоря або мажордомом – управителем при його дворі [7, с. 64]. Але в «Повісті минулих літ» зустрічаємо звернення Олега до Аскольда і Діра, яке було виголошене при захопленні Києва: «Не князі ви і не князівського роду, але я князівського роду» [8, с. 21]. Підтвердження цього знаходимо і в «Житті Ольги», де говориться що Олег був родичем Рюрика [1, с. 413]. Таким чином, особа опікуна – це знатного роду людина, пов'язана родинними зв'язками з опікуваним, якій повною мірою довіряв батько. Такий спосіб призначення опіки дуже часто практикувався серед представників княжих родів, а згодом серед шляхетства. Що ж стосується цього конкретного випадку, то слід зважати на те, що йдеться про опіку майбутнього правителя.

За загальним давньоруським правом опіка над дітьми призначалася лише в разі, якщо вдова вдруге виходила заміж. У цьому випадку вона зобов'язана була повернути дітям все майно їхнього померлого батька. Хто саме відав призначенням опікунів у дохристиянський період, з джерел невідомо. За логікою, якщо підопічний – член верви, то опікуна мала призначати громада [6, с. 166]. На нашу думку, таке припущення є обґрунтованим, зважаючи на сімейно-родову організацію тогочасного ранньофеодального суспільства.

За загальним правилом, у разі смерті батька і відсутності встановленого батьком опікуна, опікою над дитиною займалася матір. Підтвердження цьому є опіка княгині Ольги над своїм сином Святославом після смерті князя Ігоря. Причому мати активно займалася його вихованням у християнському дусі: «І сина свого, великого князя Святослава, ненастанно вчила, щоб пізнав Христа й охрестився». Також княгиня Ольга опікувалася і внуками своїми – Ярополком, Олегом та рівноапостольним Володимиром під час військового походу Святослава на Болгарську землю [1, с. 417–418]. Очевидно, матері княжичів були живі, але, як бачимо, опікувалася ними бабця. Мабуть, у разі смерті свого сина (а у військовому поході це було досить імовірним) княгиня Ольга мала стати постійним опікуном. Є й інші випадки, коли жінці не довіряли опіку, зокрема малолітній Данило Романович, який формально став княжити в Галичі у 1210 р., був позбавлений материнської опіки, а матір його було вигнано з Галича [1, с. 516]. Це було

зроблено боярами не через погане виконання материнських обов'язків, а через політичні інтриги, адже, як вказано у «Повісті про Данила Галицького», «бо хотіла княжити сама». Фактично бояри позбавили малого княжича материнської опіки і невідомо, чи було встановлено нового опікуна, чи опіка над малолітнім здійснювалася колективно.

З прийняттям християнства та «Руської Правди» в Київській Русі норми інституту опіки, безперечно, були вдосконалені, більше конкретизовані та, що найголовніше – формально визначені. Хоча в основному «Руська Правда» закріплювала та стверджувала вже чинні правові звичаї. Важливим є і те, що укладення самої «Руської Правди» проходило поступово, поетапно, судячи з великої кількості її списків та звуження до трьох редакцій – Короткої, Просторової (Широкої) та Скороченої. Причому інститут опіки в повному обсязі з'являється лише в Просторовій редакції. На нашу думку, це свідчить про те, що держава не вважала пріоритетним втручатися у шлюбно-сімейні відносини (зокрема і у відносини щодо встановлення, зміни чи припинення опіки).

У ст. 99 «Руської Правди» зазначалося: «А як будуть вдома діти малі, що не є способні собою орудувати, а мати вийде заміж, то хто їм буде ближчий родич, тому їх віддати з добутком і з домом, поки до літ не дійдуть. А товар дати перед людьми, а що зародить товаром тим або прибуде, то для нього, а сам товар має їм повернути, прикуп йому самому, бо він їх кормив і опікувався над ними, а буде приплодок з челяді або з худоби, то все має віддати, що відібрав, а що стратив, то все має дітям платити. А якщо навіть вітчим візьме під опіку дітей з їх спадком, то умови договору будуть ті ж» [8, с. 37].

Не видається можливим встановити вік, до якого тривала опіка. К.А. Неволін наводить приклади умов, за яких опікуваний виходить з-під опіки: «Игорь, котрого отец его Рюрик, отдал на попечение своему родственнику Олегу, находился под опекою, пока не пришел в возраст. Святослав был под опекою своей матери Ольги, пока не пришел в возраст и не возмужал» [9, с. 536]. Фактично це ж записано і в «Руській Правді», де зазначається, що опіка встановлюється над малолітніми дітьми, які «еще не будут способны сами о себе заботиться» [10, с. 33]. У Києво-Печерському Патерику є згадка, про вихід з-під опіки у 15-річному віці. Характерним для цього випадку є настанова батька опікунові: «Коли змужніє син мій, дай йому золото і срібло». Юнак захотів узяти золото і срібло у свого опікуна, коли йому виповнилося 15 років [11, с. 24]. На нашу думку, чіткої вікової межі не було,

оцінювалася готовність підлітка до дорослого життя, причому, як бачимо з прикладу, готовність ця могла визначатися і самим опікуваним.

Як уже зазначалося, опікун призначався після того, як мати вирішить вдруге вийти заміж, до цього фактично дітьми та їх майном опікувалась вона. Згідно з нормами «Руської Правди» опікуном малолітніх дітей призначався хтось із близьких родичів. Йому в присутності свідків передавали майно неповнолітніх. Приймаючи його, опікун брав на себе зобов'язання з досягненням повноліття найстаршої дитини повернути отримане разом з прибутками, наприклад, корову з яловицею, коня з лошам. Щодо інших продуктів натурального господарства (молоко, м'ясо, збіжжя, полотно тощо), то вони переходили у власність опікуна, який не повинен був ні в чому не обмежувати підопічних [12, с. 454–455]. Таким чином, обов'язки опікуна ставали не лише певною рутиною з догляду та виховання дитини, а й можливістю користуватися її матеріальними благами, що звичайно слугувало певним стимулом, заохоченням.

Наприкінці ст. 99 «Руської Правди» чітко виписані обов'язки опікуна з повернення розтраченого ним майна опікуваного. Допускається тією ж статтею опікунство вітчимом, який повинен зберігати цілісним майно пасинків до їх повноліття. Якщо ж вітчим-опікун допустив розтрату такого майна, то повинен був повернути його. Якщо ж збитки не будуть відшкодовані опікуном за життя, то ці боргові зобов'язання передаються ним у спадок своїм дітям і вже вони повинні будуть відшкодувати завдані збитки [13, с. 75]. Така норма діяла не лише щодо вітчима-опікуна, а й щодо будь-якого опікуна.

Розподіл майна проходив за заповітом або за законом. Все майно у порядку спадкування за законом переходило дітям. При цьому під дітьми закон розумів лише синів [13, с. 71]. «Руська Правда» як правове джерело, що закріплювало феодальні відносини, у ст. 90 та 91 розмежовує порядок спадкування для смердів та бояр, причому допускаючи до спадкування не лише синів, а й дочок. Так, у разі смерті смерда мають право успадкувати майно на придане його незаміжні дочки, а якщо таких не буде, то все йде на користь князя. У привілейованих феодальних групах пріоритетне право на спадкування мають сини, а коли нема, то і дочки у повному обсязі [10, с. 33]. Як бачимо, за законом дружина не могла успадковувати основну частину спадщини чоловіка, а лише те, що він їй заповідав. Фактично вона мала лише функції управління цим майном і то лише до того, як вийде заміж.

Особливий погляд на вдів мала і церква, яка після хрещення Київської Русі набидала впливу і намагаалася врегульовувати шлюбно-сімейні відносини, зокрема інститут опіки. Церква виходила з того, що зі смертю чоловіка дружина втрачала свого опікуна і тому рекомендувала виказувати до вдів увагу. Часто у заповіті спеціально вказувалась «передача» дружини під опіку найближчого родича по чоловічій лінії чи духовного сановника [14, с. 99]. Але це були швидше винятки з правил.

«Руська Правда» детально виписує і врегульовує взаємовідносини між матір'ю і дітьми у разі, якщо мати залишиться удовою. Тоді вона живе з дітьми (очевидно, з молодшим сином, оскільки за законом саме він успадковує батьківський двір). У ст. 102 зазначено: «Исполнить во всем ее волю, а детям волю не давать» [10, с. 34]. Держава такою нормою спонукає дітей до піклування матір'ю у похилому віці. Отже, йдеться й про такий вид піклування в Київській Русі, як догляд за батьками в старості, хоча усвідомлюємо, що це досить умовно, адже не встановлено самого терміну піклування.

«Руська Правда» не згадує, які установи керували справами опіки і чи взагалі такі були. На нашу думку, такими могли бути громадські збори. Частково можна погодитися і з твердженням, що церква відігравала важливу роль у нагляді за опікою [15, с. 252]. Якщо повною мірою це визнати, то дивною і незрозумілою є поведінка церкви щодо малолітнього Феодосія, який залишився без батька. Ходив він кожного дня до церкви, «на працю був хакпий і працював з великою смиренністю». Матір його була проти цього, просячи його піти гратися зі своїми однолітками, вдаючись іноді і до побоїв дитини [1, с. 306–307]. Якщо допустити, що церква стежила за опікуванним, то незрозумілою видається її пасивна реакція на фізичну наругу матері.

Коли ж йдеться про з'ясування суті понять «опіки» і «усиновлення», то слушним буде твердження Н.М. Крестовської про те, що в традиційному суспільстві ці поняття фактично тотожні, будучи єдиним за своєю природою інститутом влаштування долі дитини-сироти [2, с. 77]. Опрацюовуючи джерела того часу справді не знаходимо такого розмежування.

Висновки. Якщо охарактеризовувати розуміння опіки та піклування в українському феодальному суспільстві, то треба відзначити, що формувалося воно на основі звичаєвого права. Держава, надаючи звичаям юридичної сили, безпосередньо втручалася і змінювала їх лише у процесі спадкування майна опікуваними, розрізняючи привілейовані суспільні верстви (бояри, дружина) та

суспільні низи (холопи, смерди). Звичайно, що як і будь-яке джерело феодального права «Руська Правда» закріплювала і охороняла домінування прав феодалів. Але якщо звертатися до загальних норм, які регулювали інститут опіки, то відзначаємо їх тогочасну прогресивність в питаннях охорони прав та інтересів опікуваних.

1. Тысяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. / передм. О. Сліпущко, В. Яременко; упор. прим. О. Сліпущко. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 1. X–XV ст. – 632 с.

2. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження: монографія / Н.М. Крестовська. – Одеса: Фенікс, 2008. – 332 с.

3. Михайлова Н.В. Традиції і інновації в постиженні історії государства и права / Н.В. Михайлова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2009. – 864 с.

4. От Закона Русского к Русской Правде / М.Б. Свердлов. – М.: Юрид. лит., 1998. – 178 с.

5. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение / С.В. Юшков. – М.: Госюр. издат., 1950. – 257 с.

6. Правовий звичай як джерело українського права / за ред. І.Б. Усенка. – К.: Наукова думка, 2006. – 280 с.

7. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О.Б. Головка. – К.: ВД «Стилос», 2006. – 575 с.

8. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т. / за ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 1: 3 найдавніших часів до початку XX ст. / Уклад. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький. – 472 с.

9. История российских гражданских законов. Часть первая. Введение и книга первая о союзах семейственных / К.А. Неволин. – М.: Статут, 2005. – 590 с.

10. Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А.С. Чайковський. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

11. Патерик Києво-Печерський / упор., адаптувала укр.мовою, прим. та дод. І. Жиленко; відп. ред. В.М. Колпаков. – [2-е вид.] – К.: Вид. дім «КМ Academia», 2001. – 348 с.

12. Общеуственно-политический строй и права Киевского государства / С. Юшков. – М., 1949. – 387 с.

13. Материалы к изучению истории государства и права СССР «Русская Правда» / отв. ред. Г.С. Калинин. – М.: Росвузиздат, 1962.

14. Женщины Древней Руси / Н.Л. Пушкарева. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.

15. Галицько-волинська держава (1199–1349): монографія / В. Кульчицький. – Львів, 2005. – 280 с.